

A Comprehensive Evaluation of the Discourse of Qur'anic Orientalism (Case Study: *Orientalists and the Qur'an* by Dr. Muhammad Hasan Zamani)

Bagher Riahi-Mahr¹

1. Founding Member of the Quran and Orientalists Association of Islamic Seminaries in the Country: dr.riahi@chmail.ir

Article Info

Article type:
Review Article

Article history:

Received:

16 September 2025

Received in revised form:

10 November 2025

Accepted:

9 December 2025

Available online:

1 January 2026

Keywords:

Dr. Muhammad Hasan Zamani;
Orientalists;
Qur'anic studies;
Historical criticism;
the revelatory nature of the Qur'an;
Encyclopaedia of the Qur'an (Leiden).

ABSTRACT

Objective: This study was conducted to provide a comprehensive evaluation of the structure and content of the book *Orientalists and the Qur'an* by Dr. Muhammad Hasan Zamani. The book is recognized as one of the most significant Persian works offering a systematic critique of Orientalist views on the Holy Qur'an. The present article seeks to elucidate its strengths, innovations, and possible shortcomings.

Method: This study was carried out using an analytical-critical approach and a qualitative research method (content analysis).

Results: The research corpus consists of the complete text of the aforementioned book, comprising 590 pages and six main chapters. The data were collected through an in-depth reading of the work and the extraction of its structural and substantive components, and were subsequently analyzed according to the criteria of critical research and Qur'anic studies. With a coherent structure, the book critiques a broad spectrum of Orientalist activities and viewpoints in areas such as translation, dating, origin, compilation, literary structure, and the teachings of the Qur'an. The findings indicate that the author's integrative approach—combining historical, linguistic, and theological data—together with a fair critique, constitutes one of the principal strengths of the work. The book achieves twelve key contributions, including delineating a comprehensive map of Orientalism, dissecting its presuppositions, presenting a reasoned defense of the revelatory nature and preservation of the Qur'an, and offering the first systematic Persian critique of the *Encyclopaedia of the Qur'an* (Leiden). Dr. Zamani's book goes beyond a merely defensive response and offers a model for indigenous critical research and scholarly dialogue with Western studies.

Conclusion: thereby strengthening rational-critical discourse in contemporary Qur'anic studies. Nevertheless, for further enrichment, the expansion of contemporary linguistic analyses and updating in light of new trends in Western Qur'anic studies is recommended. The work constitutes a reliable source for researchers seeking to provide scholarly responses to doubts and to develop critical research.

Cite this article: Riahi-Mahr. B. (2025). A Comprehensive Evaluation of the Discourse of Qur'anic Orientalism (Case Study: *Orientalists and the Qur'an* by Dr. Muhammad Hasan Zamani). *The Quran from Orientalists Point of View*, 20 (39), 417-434.
<https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.21554.1436>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.21554.1436>

Introduction

In recent decades, the unprecedented expansion of Orientalist studies on the Holy Qur'an has rendered the critical examination of these works one of the necessities in the field of Qur'anic studies. Among the contributions in this area, the book *"Mustashriqān va Qur'an: Naqd va Barresī-yi Ārā'-yi Mustashriqān Darbāreh-yi Qur'an"* (Orientalists and the Quran: Criticism and Examination of Orientalists' Opinions about the Qur'an) by Dr. Muhammad Hasan Zamani is recognized as one of the most comprehensive and coherent Persian works in this domain. Despite the importance of this work and its reception in scholarly circles, no systematic evaluation has yet been undertaken that simultaneously examines its strengths, achievements, methodology, and shortcomings within an in-depth case study. The present article, focusing on this book, seeks to fill this research gap. Its primary objective is to provide a comprehensive and analytical evaluation of the structure, content, method of critique, and achievements of the work in order to clarify its position within the literature of Qur'anic Orientalism criticism and to pave the way for further studies.

Research Methodology

This research is a qualitative case study employing content analysis. The research population consists of the complete text of *Orientalists and the Qur'an* (sixth edition, 1385 [2006], Bustān-e Kitāb Publications), comprising 590 pages and six main chapters. Sampling was purposive and comprehensive, meaning that the entire work was selected as the unit of analysis.

The principal data collection tool was structured and in-depth note-taking from the text, focusing on the following components: overall structure and chapter logic; the author's methodology of critique; the range of Orientalists and topics examined; the arguments and evidence presented (historical, literary, theological); identified or inferred strengths and innovations; and existing shortcomings or methodological and substantive gaps.

Data analysis was conducted through qualitative descriptive–analytical content analysis. Extracted data were first categorized and coded (e.g., codes related to “critique of presuppositions,” “defense of revelatory nature,” “literary criticism,” etc.). These codes were then organized into major themes (such as “achievements of the book,” “methodological strengths,” and “recommendations for development”) and interpreted and synthesized. Evaluation criteria included internal coherence, argumentative rigor, diversity and depth of sources, fairness in critique, and effectiveness in responding to doubts.

Findings

The findings of this evaluation may be presented under two principal axes: strengths and key achievements, and shortcomings and opportunities for development.

A) Strengths and Key Achievements

Analysis indicates that Dr. Zamani's work possesses twelve major achievements that establish it as a reliable source. Among them are:

1. Mapping the Field Comprehensively: Providing a panoramic and documented account of the scope of Orientalist activities in translation, publication, lexicography, and encyclopedic compilation.

2. Critical Introduction of Key Figures: Systematic and contextualized presentation of prominent figures such as Theodor Nöldeke, Ignaz Goldziher, Régis Blachère, and Arthur Jeffery.

3. Dissecting Presuppositions: Moving beyond content critique to a deep analysis of epistemological presuppositions (such as historicism, denial of revelation, and religious evolutionism) underlying many Orientalist studies.

4. Systematic Response to Theories of Qur'anic Origin: Classification and critique of fifteen principal Orientalist theories concerning the origin of the Qur'an, combining transmitted, historical, and rational arguments.

5. Strengthening the Argument for the Preservation of the Qur'an: A reasoned defense of the precise history of the compilation of the Qur'an and responses to claims of textual distortion, grounded in Qur'anic sciences and recurrent historical reports.

6. Scholarly Distinction between Qirā'āt and Distortion: A precise differentiation between canonical variant readings (as semantic enrichment) and claims of textual instability.

7. Explication of the Organic Coherence of the Qur'an: Defense of the internal continuity and unique stylistic features of the Qur'an against structural criticisms, drawing upon Arabic rhetoric.

8. Defense of the Independence of Qur'anic Narratives: Demonstrating the theological purposiveness and narrative independence of Qur'anic stories in comparison with Biblical accounts.

9. Rational Elucidation of Qur'anic Teachings: Contextualized and rational interpretation of concepts such as jihād, the status of women, and legislation in the Qur'an.

10. Pioneering Critique of the Leiden Encyclopaedia: Presenting the first comprehensive Persian critique of the *Encyclopaedia of the Qur'an* (Leiden), addressing both its merits and its substantive and methodological shortcomings.

11. Formulating an Indigenous Model of Critique: Establishing a composite method grounded in mastery of traditional sources, familiarity with primary Orientalist works, and the application of scholarly critical tools.

12. Deepening Rational–Critical Discourse: Elevating the defense of Islamic foundations to a level that, while preserving doctrinal principles, remains presentable within the standards of modern academic research. The structure and method of the book display logical coherence: a progression from reporting activities to critiquing foundations (origin), then the text (history of compilation and structure), and finally content (teachings), reflecting a holistic design. The prose is scholarly and well-argued.

B) Shortcomings and Areas for Improvement

Despite its many strengths, the evaluation indicates potential areas for further development:

1. Breadth of Examples: The abundance and diversity of examples in certain chapters may at times affect the rhythm of discussion and partially overshadow the central argumentative trajectory.

2. Limited Engagement with Contemporary Methods: A relative paucity of analyses based on modern linguistics, digital manuscript studies, and contemporary intertextual approaches prevalent in recent Western Qur'anic scholarship.

3. Balance in Critique: In some discussions, particularly concerning Qur'anic teachings, the intensity of critique directed at Orientalist presuppositions may result in limited acknowledgment of possible methodological strengths in their works (such as textual precision or historical analysis).

4. Accessibility: The technical prose and dense referencing render the book challenging for non-specialists. The absence of a detailed subject index or concluding chapter summaries may also hinder rapid comprehension.

Conclusion

The findings indicate that Dr. Zamani's *Orientalists and the Qur'an* succeed in producing a work that transcends a merely defensive reaction and emerges as a model of active, reasoned, and fair critical scholarship. Its distinctive integration of historical, literary, and theological data enhances analytical depth and establishes it as a foundational source in the critique of Qur'anic Orientalism. The twelvefold achievements of the book—particularly

its critique of the Leiden Encyclopaedia and its analysis of presuppositions—constitute a lasting contribution to the Iranian Qur'anic scholarly community.

Compared with previous studies, this work occupies a distinguished position in terms of thematic comprehensiveness and methodological coherence. Nevertheless, the rapid developments in Western Qur'anic studies after 2010—such as digitalization projects of early manuscripts and computational analyses—necessitate updating certain discussions of the book.

ارزیابی جامع منظومه استشراق قرآنی (مطالعه موردی: کتاب «مستشرقان و قرآن» اثر: دکتر محمدحسن زمانی)

باقر ریاحی مهر^۱

۱. عضو مؤسسين انجمن قرآن و مستشرقان حوزه‌های علمیه کشور، ایران، رایانامه: dr.riahi@chmail.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله مروری

تاریخ دریافت:

۲۵ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۹ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۸ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۱ دی ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

دکتر محمدحسن زمانی،

مستشرقان،

قرآن پژوهی،

نقد تاریخی،

وحيانيت قرآن،

دایرةالمعارف قرآن ليدن.

چکیده

هدف: این پژوهش با هدف ارزیابی جامع ساختار و محتوای کتاب «مستشرقان و قرآن» اثر دکتر محمدحسن زمانی انجام شده است. این کتاب به عنوان یکی از مهم‌ترین آثار فارسی در نقد منسجم دیدگاه‌های شرق‌شناسان درباره قرآن کریم شناخته می‌شود و مقاله حاضر قصد دارد نقاط قوت، نوآوری‌ها و کاستی‌های احتمالی آن را تبیین کند.

روش تحقیق: این مطالعه با رویکردی تحلیلی-انتقادی و با روش تحقیق کیفی (تحلیل محتوا) انجام شده است. جامعه پژوهش، متن کامل کتاب مذکور در ۵۹۰ صفحه و شش فصل اصلی است. داده‌ها با مطالعه عمیق اثر و استخراج مؤلفه‌های ساختاری و محتوایی گردآوری و سپس با معیارهای پژوهش انتقادی و قرآن‌پژوهی تحلیل شده‌اند.

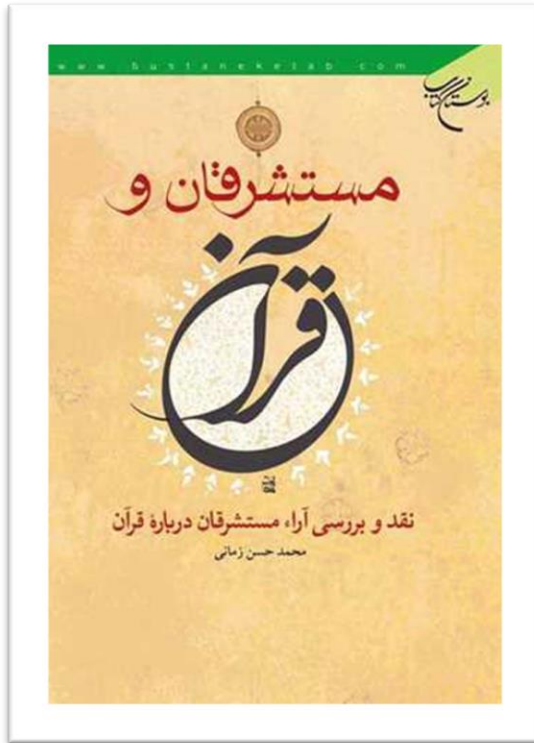
یافته‌ها: کتاب با ساختاری منسجم، طیف گسترده‌ای از فعالیت‌ها و آرای مستشرقان در حوزه‌هایی چون ترجمه، تاریخ‌گذاری، منشأ، تدوین، ساختار ادبی و معارف قرآن را نقد کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد رویکرد تلفیقی نویسنده در ترکیب داده‌های تاریخی، زبانی و کلامی، همراه با نقد منصفانه، از نقاط قوت اصلی اثر است. کتاب به دوازده دستاورد کلیدی از جمله ترسیم نقشه جامع استشراق، کالبدشکافی پیش‌فرض‌های آنان، دفاع مستدل از وحيانيت و صيانت قرآن، و ارائه نخستین نقد مدون فارسی بر دایرةالمعارف قرآن ليدن دست یافته است.

نتیجه‌گیری: کتاب دکتر زمانی فراتر از یک پاسخ دفاعی، الگویی برای پژوهش انتقادی بومی و گفتگوی علمی با مطالعات غربی ارائه می‌دهد و گفتمان عقلانی-انتقادی را در قرآن‌پژوهی معاصر تقویت می‌کند. با این حال، برای غنای بیشتر، گسترش تحلیل‌های زبان‌شناسی معاصر و روزآمدسازی با جریان‌های نوین قرآن‌پژوهی غرب پیشنهاد می‌شود. این اثر منبعی معتبر برای پژوهشگران جهت پاسخ‌گویی علمی به شبهات و توسعه پژوهش‌های انتقادی محسوب می‌شود.

استاد: ریاحی مهر، باقر (۱۴۰۴). ارزیابی جامع منظومه استشراق قرآنی (مطالعه موردی: کتاب «مستشرقان و قرآن» اثر: دکتر محمدحسن زمانی). *قرآن پژوهی خاورشاسان*. ۲۰ (۳۹). ۴۳۴-۴۱۷. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.21554.1436>

مقدمه

حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدحسن زمانی (متولد ۱۳۳۷، تربت حیدریه) از پژوهشگران برجسته معاصر در حوزه قرآن پژوهی و نقد مطالعات مستشرقان است. وی از سال ۱۳۴۹ تحصیل حوزوی را آغاز کرد و سطوح عالی و خارج فقه و اصول را در محضر بزرگانی چون آیات عظام محمد فاضل لنکرانی، ناصر مکارم شیرازی و حسین وحید خراسانی فراگرفت. دکتر زمانی تحصیلات دانشگاهی خود را تا مقطع دکتری علوم قرآن و حدیث در دانشگاه تربیت مدرس قم به انجام رسانده و سال‌ها در عرصه آموزش و پژوهش، به‌ویژه در قلمرو نقد آراء مستشرقان درباره قرآن، فعالیت علمی مستمر داشته است.

این اثر توسط انتشارات بوستان کتاب در سال ۱۳۸۵ با عنوان «مستشرقان و قرآن: نقد و بررسی آراء مستشرقان درباره قرآن» در ۵۹۰ صفحه وزیری، به چاپ رسیده است، این اثر، حاصل سال‌ها تحقیق و مطالعه عمیق در حوزه مطالعات قرآنی و شرق‌شناسی است که مورد توجه پژوهشگران و محققان قرار گرفته است.

کتاب «مستشرقان و قرآن» نقدی است مستدل بر دیدگاه‌هایی که از سوی بعضی مستشرقان و اسلام‌شناسان غیرمسلمان درباره قرآن کریم مطرح شده است. هدف نویسنده روشن کردن تحریف‌ها، تحریف‌نمایی‌ها و برداشت‌های مغرضانه یا ناآگاهانه از قرآن است و در برابر آن به دفاع از اصالت، وحیانی بودن، تاریخ صدور و ثبات متون قرآنی پرداخته است.

کتاب «مستشرقان و قرآن» به عنوان یکی از جدی ترین آثار نقد مستشرقان قرآنی، برای کسانی که دنبال درک دقیق و مستند معارف قرآنی اند یا می خواهند به شبهات رایج درباره قرآن پاسخ علمی بدهند، مرجع مناسبی است. مزیت اصلی کتاب ترکیب مستندات تاریخی، دینی و زبانی با نقد دقیق و منصفانه است؛ نویسنده نه با تعصب، بلکه با تحلیل مستند به بیان ضعف ها و خطاهای برخی از مستشرقان می پردازد. برای دانشجویان علوم قرآن، طلاب و پژوهشگران این حوزه، کتاب فرصتی است تا با ویژگی های قرآن آشنایی بهتری پیدا کنند.

این کتاب در شش فصل اصلی سازمان یافته است و هر فصل به یکی از حوزه های بنیادین مطالعات مستشرقان درباره قرآن کریم می پردازد. در ادامه، ساختار اثر و محتوای محوری هر فصل با بیانی تحلیلی تبیین می شود:

فصل نخست: فعالیت های قرآنی مستشرقان

این فصل، گستره وسیعی از کوشش های علمی و عملی مستشرقان در حوزه قرآن پژوهی را بررسی می کند. مباحثی همچون تاریخ ترجمه های قرآن، پروژه های چاپ متن قرآن، معجم نگاری های لفظی و موضوعی، تدوین دایرة المعارف های قرآنی، تلاش های آنان در تصحیح و احیای نسخ خطی قرائات و همچنین پژوهش ها، مقالات و کتاب های نگاشته شده درباره قرآن در این فصل عرضه شده اند. افزون بر این، مسئله معارضه با تحدی قرآن و معرفی برجسته ترین مستشرقان قرآن شناس، تصویری جامع از سیر فعالیت های آنان ارائه می کند. این فصل، در حکم یک گزارش مبنایی، نشان می دهد که مطالعات قرآنی مستشرقان تنها متکی بر تحلیل نظری نیست، بلکه بر مجموعه ای از پروژه های طولانی مدت و نهادی استوار است. (زمانی، ۱۳۸۵: ۳۱ - ۸۸)

فصل دوم: مصدر و منشأ قرآن

در این فصل، نویسنده ابتدا نقدی مبنایی بر سنت استشراقی و انگیزه های نظری مستشرقان عرضه می کند و سپس به تحلیل دیدگاه های آنان درباره منشأ قرآن می پردازد. بخش نخست این فصل با اشاره به ارزیابی های مثبت برخی متفکران منصف غرب از سیمای اخلاقی پیامبر اسلام ﷺ و زیبایی های قرآن، زمینه ای برای نقد علمی دیدگاه های دیگر مستشرقان فراهم می آورد. در بخش دوم، نظریات متنوعی درباره بشری بودن یا الهی بودن منشأ قرآن مطرح و با استدلال های تاریخی، کلامی و زبانی تحلیل و نقد می شود. این فصل یکی از بنیادی ترین مباحث کتاب است؛ زیرا بسیاری از نقدهای بعدی مستشرقان بر فرضیات آنان درباره منشأ قرآن مبتنی است. (زمانی، ۱۳۸۵: ۹۳ - ۲۵۵).

فصل سوم: تاریخ جمع قرآن

این فصل به یکی از حساس‌ترین حوزه‌های نقد مستشرقان، یعنی تاریخ تدوین قرآن، اختصاص دارد. نویسنده با تمرکز بر دو محور اصلی یعنی تحریف‌ناپذیری قرآن و مسئله اختلاف قرائات، به تحلیل ریشه‌های شبهات مستشرقان می‌پردازد. او ضمن ارائه گزارشی از دیدگاه‌های مستشرقان، با اتکا بر شواهد تاریخی و اصول علوم قرآن، نشان می‌دهد که ادعای تحریف یا آشفتنگی در تاریخ جمع قرآن فاقد پشتوانه علمی است. این فصل از جهت دفاع از ثبات و اصالت متن قرآن، نقشی مرکزی در ساختار کتاب دارد. (زمانی، ۱۳۸۵: ۲۵۹ - ۳۰۱).

فصل چهارم: ادبیات و ساختار قرآن

این فصل با رویکردی ادبی — بیانی، به ارزیابی نگاه مستشرقان نسبت به ساختار، زبان و سبک قرآن می‌پردازد. موضوعاتی چون جذابیت ادبی قرآن، شیوه قصه‌پردازی و تاریخ‌نگاری قرآنی، انسجام و پیوستگی ارگانیک آیات و مسئله ناسازگاری یا تناقض‌ناپذیری در متن، در این فصل بررسی می‌شود. نویسنده با تحلیل داده‌های ادبی و تفسیری، نادرستی بسیاری از نقدهای مستشرقان را نشان می‌دهد و اثبات می‌کند که ادعاهای آنان ناشی از ناآشنایی با زبان عربی کلاسیک، اصول بلاغت و نظام معنایی قرآن است. (زمانی، ۱۳۸۵: ۳۰۵ - ۳۷۹).

فصل پنجم: معارف قرآن و دیدگاه مستشرقان

در این فصل، نویسنده به تحلیل موضوعی برداشت‌ها و نقدهای مستشرقان در قلمرو معارف و آموزه‌های قرآن می‌پردازد. مباحثی مانند جامعیت و جهان‌شمولی قرآن، ظرفیت قانون‌گذاری، مسئله جبر و اختیار، جایگاه جهاد و نگاه قرآن به زن، از جمله موضوعاتی‌اند که مستشرقان درباره آنها بحث کرده‌اند. نویسنده ضمن گزارش دیدگاه‌های آنان، با رویکردی انتقادی، مغالطات، پیش‌فرض‌های ایدئولوژیک و ساده‌انگارانه‌گی‌های موجود در تحلیل‌هایشان را تبیین می‌کند. این فصل برای پژوهشگران حوزه معارف قرآن، مجموعه‌ای سامان‌یافته از مهم‌ترین چالش‌ها و پاسخ‌های علمی در برابر آنها فراهم می‌آورد. (زمانی، ۱۳۸۵: ۳۸۳ - ۴۸۶).

فصل ششم: نقد دایرةالمعارف قرآن لیدن

آخرین فصل کتاب به تحلیل یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین پروژه‌های غربی در قرآن پژوهی یعنی دایرةالمعارف قرآن لیدن اختصاص دارد. نویسنده ابتدا ویژگی‌های مثبت این دایرةالمعارف را گزارش می‌کند و سپس به اشتباهات محتوایی، خطاهای روش‌شناختی و موارد غرض‌ورزی موجود در مقالات آن می‌پردازد. این فصل نشان می‌دهد که حتی جامع‌ترین آثار غربی درباره قرآن نیز از پیش‌فرض‌ها و سوگیری‌های خاصی تأثیر پذیرفته‌اند که باید با رویکردی علمی و انتقادی واکاوی شوند. (زمانی، ۱۳۸۵: ۴۹۱ - ۵۲۲).

این ساختار شش فصلی نشان می‌دهد که کتاب «مستشرقان و قرآن» تنها یک گزارش انتقادی از دیدگاه‌های غربیان نیست، بلکه تلاشی سامان‌یافته برای بازشناسی بنیان‌های معرفتی نقدهای استشراقی است. دکتر زمانی با پیوند دادن داده‌های تاریخی، روش‌های تحلیل متن و مبانی الهیاتی، تصویری منسجم از چگونگی مواجهه مستشرقان با قرآن ارائه می‌کند. حاصل این رویکرد، تبیینی است که هم ابعاد علمی نقدهای غربی را روشن می‌سازد و هم توان پاسخ‌گویی مستند و دقیق را فراهم می‌آورد. بدین‌سان، کتاب نه‌تنها یک اثر دفاعی، بلکه یک الگوی پژوهش انتقادی در حوزه قرآن پژوهی معاصر محسوب می‌شود.

یافته‌ها و دستاوردهای کتاب

کتاب «مستشرقان و قرآن» اثر دکتر محمدحسن زمانی، صرفاً یک پاسخ دفاعی به شبهات نیست، بلکه یک پژوهش نظام‌مند و چندلایه است که دستاوردهای علمی و معرفتی متعددی را برای جامعه قرآن پژوهی به ارمغان آورده است. این دستاوردها که حاصل رویکرد تحلیلی-انتقادی نویسنده است، در دوازده محور کلیدی قابل تبیین و بررسی است:

۱. ترسیم نقشه جامع و نظام‌مند از فعالیت‌های قرآنی مستشرقان

یکی از نخستین و بنیادی‌ترین دستاوردهای کتاب، ارائه یک نمای پانورامیک و مستند از گستره وسیع فعالیت‌های شرق‌شناسان در حوزه قرآن است. دکتر زمانی با تلاشی ستودنی، حوزه‌هایی چون تاریخ ترجمه‌های قرآن به زبان‌های غربی، پروژه‌های چاپ انتقادی متن قرآن، معجم‌نگاری‌های لفظی و موضوعی (نظیر «المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم» اثر گوستاو فلوگل) و تدوین

دایرةالمعارف‌های قرآنی را به دقت مستندسازی می‌کند. این دستاورد، شکاف اطلاعاتی عمیقی را در منابع فارسی پر کرده و به پژوهشگران داخلی امکان می‌دهد تا با ابعاد نهادی، تاریخی و ابزاری مطالعات استشرافی آشنا شوند و از نگاهی تقلیل‌گرایانه و صرفاً نظری به این جریان پرهیز کنند.

۲. معرفی انتقادی چهره‌های شاخص استشراق قرآن پژوه

این اثر فراتر از یک بررسی موضوعی، به معرفی نظام‌مند برجسته‌ترین مستشرقان قرآن‌شناس و آثار کلیدی آن‌ها می‌پردازد. نویسنده با ارائه کارنامه‌ای از شخصیت‌هایی چون تتودور نولدکه، ایگناس گلدزیهر، رژی بلاشر، آرتور جفری و مونتگمری وات، به مخاطب کمک می‌کند تا سیر تطور فکری در سنت استشراق را درک کرده و دیدگاه هر اندیشمند را در بستر تاریخی و فکری خودش تحلیل کند. این دستاورد، با ایجاد یک «نقشه راه معرفتی» از چهره‌ها و جریان‌های اصلی، پژوهشگران را برای مطالعه عمیق‌تر و تخصصی‌تر آثار این حوزه آماده می‌سازد.

۳. کالبدشکافی مبانی معرفت‌شناختی و پیش‌فرض‌های حاکم بر استشراق

شاید عمیق‌ترین دستاورد کتاب، حرکت از سطح نقد محتوایی به عمق تحلیل معرفت‌شناختی باشد. دکتر زمانی به درستی نشان می‌دهد که بخش بزرگی از نقدهای مستشرقان، ریشه در پیش‌فرض‌های فلسفی و روش‌شناختی خاصی دارد؛ از جمله رویکرد پوزیتیویستی-تاریخی (Historicism)، انکار پیشینی وحی به‌عنوان یک منبع معرفتی و نگاه تکامل‌گرایانه به ادیان که اسلام را نسخه‌ای متأخر و التقاطی از یهودیت و مسیحیت می‌داند. این تحلیل، که با دیدگاه‌های منتقدانی چون ویلیام چیتیک درباره سوءفهم مفاهیم اسلامی در غرب هم‌راستاست، به خواننده می‌آموزد که چگونه پیش‌فرض‌های یک دیدگاه را شناسایی و نقد کند (چیتیک، ویلیام، اسلام‌شناسی در آمریکا، ترجمه: سیدامیرحسین اصغری، ماهنامه اطلاعات حکمت و معرفت، سال چهارم، شماره ۶ (پیاپی ۴۲)، صص ۵۱-۵۲).

۴. طبقه‌بندی و پاسخ‌گویی جامع به نظریات مربوط به منشأ قرآن

کتاب با دقت و وسواس علمی، پانزده نظریه اصلی مستشرقان درباره منشأ و مصدر قرآن را احصا، طبقه‌بندی و نقد می‌کند. این نظریات طیفی از ادعای تأثیرپذیری پیامبر ﷺ از منابع یهودی و

مسیحی گرفته تا فرضیه نوع شخصی یا بیماری‌های روانی را در بر می‌گیرد. دستاورد بزرگ دکتر زمانی در این بخش، ارائه پاسخی چندوجهی است که هم از ادله نقلی و تاریخی درون‌دینی بهره می‌برد و هم با ابزارهای نقد تاریخی و تحلیل عقلانی، سستی و عدم کفایت شواهد این نظریات را برملا می‌سازد. این رویکرد، دفاع از وحی‌انیت قرآن را از یک موضع کلامی صرف به یک استدلال مستند و علمی ارتقا می‌دهد.

۵. تحکیم ادله تاریخی و کلامی در باب صیانت قرآن از تحریف

یکی از کلیدی‌ترین مباحث کتاب، مواجهه علمی با شبهه تحریف قرآن است که توسط برخی مستشرقان مطرح شده است. دکتر زمانی با تکیه بر سنت استوار علوم قرآنی، به‌ویژه آثار بزرگانی چون آیت‌الله محمدهادی معرفت، نشان می‌دهد که تاریخ جمع و تدوین قرآن، فرایندی دقیق و متواتر بوده است. او با تحلیل گزارش‌های تاریخی صدر اسلام و تبیین نقش کاتبان وحی و حافظان قرآن، استدلال می‌کند که ادعای تحریف بر پایه برداشتهای نادرست از روایات ضعیف یا فهم ناصحیح از تاریخ‌نگاری اسلامی استوار است. این دستاورد، سنگ بنای اعتماد به متن قرآن را با ادله‌ای روشن و مستند تقویت می‌کند (ر.ک: معرفت، محمدهادی، ۲۰۰۲، شبهات ورود حول القرآن الکریم، مؤسسه التمهید، صص ۲۵۰ - ۲۷۰؛ معرفت، محمدهادی، ۱۴۱۸، صیانة القرآن من التحریف، جامعه مدرسین، صص ۱۳۰ - ۱۸۰).

۶. تفکیک علمی میان «اختلاف قرائات» و «تحریف متن»

کتاب با ظرافتی کارشناسانه، به یکی از پیچیده‌ترین مباحث علوم قرآنی که اغلب مورد سوءاستفاده مستشرقان قرار گرفته، می‌پردازد: مسئله اختلاف قرائات. دستاورد دکتر زمانی در این است که به‌روشنی تبیین می‌کند که قرائات متواتر و معتبر، بخشی از سنت نزول و تلاوت وحی بوده و به غنای معنایی متن کمک می‌کنند، اما این مسئله هیچ ارتباطی با تحریف یا تغییر در اصل کلمات قرآن (Textual Instability) ندارد. او با تفکیک میان قرائات معتبر و شاذ، نشان می‌دهد که چگونه شرق‌شناسان با خلط این دو مقوله، نتیجه‌ای نادرست مبنی بر عدم ثبات متن قرآن گرفته‌اند.

۷. بازنمایی انسجام ارگانیک و جذابیت ادبی قرآن

در پاسخ به نقدهای ساختاری مستشرقانی چون رژی بلاشر که قرآن را فاقد انسجام و پیوستگی می‌دانستند، این کتاب دستاوردی مهم در حوزه نقد ادبی ارائه می‌دهد. دکتر زمانی با بهره‌گیری از مبانی بلاغت عربی و نظریات انسجام متنی، نشان می‌دهد که آیات و سوره‌های قرآن از یک ارتباط ارگانیک و شبکه معنایی درهم‌تنیده برخوردارند. او اثبات می‌کند که آنچه در نگاه اول گسستگی به نظر می‌رسد، در حقیقت یک سبک بیانی منحصر به فرد برای تأثیرگذاری عمیق‌تر بر مخاطب است. این تحلیل، زیبایی‌شناسی قرآن را از نو برجسته ساخته و به درک عمیق‌تر ساختار آن کمک شایانی می‌کند، رویکردی که می‌توان آن را با تحلیل‌های معناشناختی ایزوتسو از جهان‌بینی قرآن مقایسه کرد (ر.ک: ایزوتسو، توشی‌هیکو، ۱۳۶۸، خدا و انسان در قرآن، ترجمه احمد آرام، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، صص ۲۹۰ - ۳۳۰).

۸. دفاع از استقلال و اصالت «قصص قرآنی»

یکی از اتهامات رایج در آثار استشراقی، وام‌گیری یا اقتباس ناقص داستان‌های قرآن از منابع عهدینی (کتاب مقدس یهودی و مسیحی) است. دستاورد کتاب در این زمینه، اثبات استقلال روایی و هدفمندی الهیاتی قصص قرآن است. نویسندگان با تحلیل تطبیقی، نشان می‌دهد که قرآن در نقل داستان پیامبران، روایتی پالوده، عبرت‌آموز و متمرکز بر اهداف توحیدی و تربیتی ارائه می‌دهد و تفاوت‌های آن با روایات عهدین، نه از سر ناآگاهی، بلکه کاملاً هدفمند و در راستای پیام اصلی قرآن است. این امر نگاه به قصص را از یک منبع تاریخی صرف به یک ابزار بیانی و تربیتی تغییر می‌دهد.

۹. تبیین عقلانی و روزآمد معارف کلیدی قرآن

این اثر در فصل پنجم خود، به نقد دیدگاه‌های مستشرقان درباره آموزه‌های بنیادین قرآن مانند جبر و اختیار، جامعیت و قانون‌گذاری، جهاد و جایگاه زن می‌پردازد. دستاورد کتاب در این بخش، ارائه تفسیری عقلانی و زمینه‌مند از این مفاهیم است. دکتر زمانی با پرهیز از دفاعیات ساده‌انگارانه، نشان می‌دهد که چگونه بسیاری از نقدهای غریبان از دل یک تقابل فرهنگی یا پیش‌فرض‌های انسان‌شناختی مدرن برمی‌آید که با جهان‌بینی قرآنی ناسازگار است. برای مثال، او مفهوم جهاد را از یک برداشت خشونت‌آمیز و تقلیل‌گرایانه خارج کرده و در بستر دفاعی، معنوی و حقوقی آن قرار می‌دهد (Heyrman, Christine Leigh, American Apostles: When Evangelicals Entered the World of Islam (Hill and Wang, 2015): 186).

۱۰. ارائه نخستین نقد جامع و مدون فارسی بر «دایرةالمعارف قرآن لیدن»

یکی از برجسته‌ترین و منحصر به فردترین دستاوردهای کتاب، اختصاص فصلی کامل به نقد و ارزیابی «دایرةالمعارف قرآن لیدن» (EQ) است. این اثر که مرجع اصلی قرآن پژوهی در غرب به‌شمار می‌رود، برای اولین بار در زبان فارسی به شکلی نظام‌مند تحلیل شده است. دکتر زمانی ضمن تقدیر از جنبه‌های مثبت و وسعت علمی این دایرةالمعارف، با ذکر مصادیق دقیق، اشتباهات محتوایی، غرض‌ورزی‌های پنهان و کاستی‌های روش‌شناختی آن را افشا می‌کند. این دستاورد، ابزاری حیاتی در اختیار پژوهشگران ایرانی قرار می‌دهد تا با نگاهی انتقادی از این منبع مهم استفاده کنند (ر.ک: معرفی و نقد دایرةالمعارف قرآن، لیدن، مجله قسبات، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، صص ۳۱۰ - ۳۴۵).

۱۱. پی‌ریزی الگویی بومی برای نقد مطالعات استشرافی

کتاب «مستشرقان و قرآن» فراتر از محتوای خود، یک «الگو و روش» برای مواجهه علمی با مطالعات غربیان ارائه می‌دهد. این الگو بر ترکیبی هوشمندانه از تسلط بر منابع سنتی (تفسیر، حدیث و علوم قرآن)، آشنایی عمیق با آثار مستشرقان به زبان اصلی و به‌کارگیری ابزارهای نقد علمی (تاریخی، ادبی و فلسفی) استوار است. این دستاورد، یک سرمشق عملی برای نسل جدید پژوهشگران حوزوی و دانشگاهی است تا از موضعی فعال، مستدل و منصفانه وارد گفتگوی انتقادی با سنت مطالعات اسلامی در غرب شوند و از انفعال یا رد کلی آن بپرهیزند (اسکندرلو، محمدجواد، ترجمه و نقد مقاله قرآن) از دایرةالمعارف دین؛ لیدن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، نسخه غیرمطبوع در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، صص ۸۸ - ۹۵).

۱۲. تکوین و تعمیق گفتمان عقلانی - انتقادی در قرآن پژوهی معاصر

در نهایت، مجموعه دستاوردهای این کتاب به تقویت و غنای رویکردی منجر می‌شود که می‌توان آن را «کلام یا دفاعیات انتقادی» نامید. این رویکرد، برخلاف کلام سنتی که عمدتاً درون‌گفتمانی است و برخلاف برخی رویکردهای مدرن که تسلیم چارچوب‌های غربی می‌شوند، به دنبال دفاعی عقلانی، مستند و برون‌گرا از مبانی اسلام است که در عین حال، خود را ملزم به رعایت استانداردهای پژوهش علمی مدرن می‌داند. کتاب دکتر زمانی با موفقیت نشان می‌دهد که چگونه می‌توان با حفظ امانت به مبانی وحیانی، در بالاترین سطح علمی با جدی‌ترین چالش‌های فکری معاصر درباره قرآن روبرو شد.

ارزیابی و پیشنهادات کتاب

۱. ارزیابی رویکرد کلی اثر و انسجام درونی کتاب

کتاب «مستشرقان و قرآن» در ساختاری منسجم و اندیشیده شده سامان یافته است و از منظر روش‌شناسی، یکی از منظم‌ترین و نظام‌مندترین آثار نقد استشراق قرآنی در زبان فارسی به‌شمار می‌رود. دکتر زمانی با انتخاب رویکردی تحلیلی – انتقادی، ضمن گزارش دیدگاه‌های مستشرقان، از افتادن در سطح صرفاً توصیفی پرهیز کرده و نقد را به‌مثابه یک فرآیند استدلالی بکار گرفته است. انسجام درونی کتاب، به‌ویژه در نحوه گذار منطقی از فعالیت‌های مستشرقان به مباحث منشأ قرآن، تاریخ جمع، ساختار ادبی و سپس معارف، نشان می‌دهد که نویسنده شاکله‌ای کل‌نگر را مد نظر داشته است. با این حال، گاهی تنوع مثال‌ها و گستردگی منابع، ریتم فصل‌ها را نامتوازن می‌کند و خواننده نیازمند نقشه راه دقیق‌تری برای پیگیری خط سیر استدلال‌هاست؛ هرچند این نکته در کلیت اثر خللی ایجاد نمی‌کند و بیشتر یک پیشنهاد ساختاری برای بازنشرهای علمی بعدی است.

۲. قوت اثر در ترکیب داده‌های تاریخی، ادبی و کلامی

یکی از برجسته‌ترین نقاط قوت کتاب، توان نویسنده در جمع‌آوری و تحلیل داده‌های متنوع و بینارشته‌ای است. دکتر زمانی مباحث تاریخی را بدون فاصله از مباحث زبانی و ادبی پیش می‌برد و سپس آن‌ها را در پرتو بنیان‌های کلام اسلامی به محک نقد می‌گذارد. این تلفیق، که در آثار مشابه کمتر دیده می‌شود، به اثر عمق تحلیلی ویژه‌ای بخشیده است. برای نمونه، در نقد نظریات مربوط به منشأ قرآن، نویسنده تنها به رد ادعاهای غربی تکیه نمی‌کند، بلکه نخست روایت تاریخی شکل‌گیری آن فرضیات را گزارش و سپس بستر معرفتی و روش‌شناختی آن‌ها را کالبدشکافی می‌کند. اگرچه این رویکرد نقطه قوت اصلی اثر است، اما جای گسترش بیشتر تحلیل‌های زبان‌شناسی معاصر، به‌ویژه در زمینه نقد متون سامی و روش‌های جدید تحلیل متن، همچنان خالی است و می‌تواند در ویراست‌های بعدی تقویت شود.

۳. نقد مستشرقان میان انصاف، جدیت و سخت‌گیری روش‌شناختی

کتاب در نقد دیدگاه‌های مستشرقان هم از حیث ادب علمی و هم از حیث قدرت استدلال در سطح قابل دفاعی قرار دارد. دکتر زمانی از ساده‌سازی یا یک‌کاسه‌کردن مستشرقان می‌پرهیزد و

آشکارا میان رویکردهای منصفانه، شگاکانه و مغرضانه تفکیک قائل می‌شود. این تفکیک، نقطه تمایز کتاب با بسیاری از آثار مشابهی است که رویکردی یکدست و کلی‌نگر نسبت به غربیان دارند. با این حال، در برخی فصل‌ها، به‌ویژه درباره معارف قرآن، شدت نقدها بر فرضیات استشراقی چنان برجسته می‌شود که تحلیل برخی نقاط قوت آثار غربی مغفول می‌ماند. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های تکمیلی، ارزیابی دقیق‌تری از روش‌های مفید مستشرقان مانند تحلیل بین‌متنی، نقد متن و تاریخ‌گذاری نسخه‌ها ارائه شود تا توازن ارزیابی افزایش یابد.

۴. دسترسی‌پذیری علمی و زبان استدلال کتاب

نثر کتاب، زبانی رسمی، استدلال محور و سرشار از ارجاعات تاریخی است؛ امری که آن را برای پژوهشگران علوم قرآن بسیار کارآمد می‌سازد. با این حال، خوانندگان غیرمتخصص ممکن است با فراوانی اصطلاحات فنی مواجه شوند. یکی از پیشنهادات مهم برای نسخه‌های آینده، افزودن نمایه‌های موضوعی دقیق‌تر و همچنین نمودارهای راهنمای مباحث است تا مخاطب بتواند مسیر استدلالی اثر را بهتر دنبال کند. علاوه بر این، ارائه خلاصه‌های تحلیلی کوتاه در پایان هر فصل می‌تواند کارکرد آموزشی کتاب را دوچندان کند.

۵. جایگاه اثر در ادبیات نقد استشراق و ظرفیت‌های توسعه آن

کتاب دکتر زمانی در فضای مطالعات انتقادی قرآن در ایران، از نخستین آثار است که تاریخ استشراق قرآنی، تحلیل روش‌های آنان و نقد محتوایی دیدگاه‌ها را در کنار هم گرد آورده است. ارزش اثر از این جهت است که نقد را به‌مثابه یک حوزه مستقل علمی معرفی می‌کند و نه صرفاً واکنشی دفاعی به شبهات غربیان. با این حال، تحولات جدید در مطالعات قرآنی غرب، به‌ویژه پس از سال‌های ۲۰۱۰، حوزه‌های جدیدی ایجاد کرده‌اند؛ مانند تحلیل دیجیتال نسخه‌های قرآنی، زبان‌شناسی رایانشی و پژوهش‌های جدید درباره مصاحف اولیه. روزآمدسازی کتاب و افزودن تحلیل‌هایی بر اساس این جریان‌ها، می‌تواند جایگاه آن را در سطح بین‌المللی برجسته‌تر کند.

۶. پیشنهاداتی برای گسترش پژوهش‌های آینده

- بر اساس نقاط قوت و خلأهای موجود، چند پیشنهاد می‌تواند مسیر پژوهش‌های آینده را روشن‌تر کند:
- تدوین یک جلد مکمل ویژه «تحلیل روش‌شناسی‌های نوین مستشرقان»، شامل مطالعات نسخه‌شناسی دیجیتال، باستان‌شناسی متون و تحلیل تطبیقی میان‌فرهنگی.
 - ایجاد یک پایگاه داده یا دایرةالمعارف انتقادی فارسی‌زبان درباره مستشرقان قرآن‌شناس، با تمرکز بر معرفی منسجم آثار و نقدهای علمی آن‌ها.
 - انجام پژوهش‌های موردپژوهانه درباره یک یا چند مستشرق مشخص، به‌جای بررسی گسترده و کلی، تا نقدها با عمق بیشتری انجام گیرند.
 - گسترش مباحث ادبی و بلاغی قرآن بر مبنای نظریه‌های معناشناسی و نشانه‌شناسی معاصر، تا تحلیل‌های کتاب با زبان نظری امروز پیوند بخورد.

فهرست منابع

اسکندرلو، محمدجواد، ترجمه و نقد مقاله (قرآن) از دایرة المعارف دین؛ لیدن، پایان نامه کارشناسی ارشد، نسخه غیرمطبوع در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.
ایزوتسو، توشی هیکو، خدا و انسان در قرآن، ترجمه احمدآرام، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران. ۱۳۶۸.

چیتیک، ویلیام، اسلام شناسی در آمریکا، ترجمه: سیدامیرحسین اصغری، ماهنامه اطلاعات حکمت و معرفت، سال چهارم، شماره ۶ (پیاپی ۴۲).

زمانی، محمدحسن، مستشرقان و قرآن، قم: نشر بوستان کتاب، چاپ ششم. ۱۳۸۵.

معرفت، محمدهادی، صیانة القرآن من التحریف، جامعه مدرسین. ۱۴۱۸.

معرفت، محمدهادی، شبهات ورود حول القرآن الکریم، مؤسسه التمهید. ۲۰۰۲.

معرفی و نقد دایرةالمعارف قرآن، لیدن، مجله قیسات، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

Heyrman, Christine Leigh, *American Apostles: When Evangelicals Entered the World of Islam* (Hill and Wang, 2015): 186.

References

Chittick, William. "Islām-shināsī dar Āmrikā." Translator: Sayyid Amīr-Ḥusayn Aṣgharī, *Monthly Magazine Ittilā'āt Hikmat va Ma'rifat*, fourth year, issue 6 (serial 42).

Eskandarlou, Mohammad-Javad. *Tarjumeḥ va Naqd-i Maqāleh-yi "Qur'an" az Dā'irat al-Ma'arif-i Dīn; Leiden*, Master's thesis, unpublished version, at the Institute of Culture and Thought.

Heyrman, Christine Leigh. (2015). *American Apostles: When Evangelicals Entered the World of Islam*. New York: Hill and Wang Publishers.

Izutsu, Toshihiko. (1368 SH). *Khodā va Insān dar Qur'an*. Translator: Aḥmad Ārām. Tehran: Islamic Culture Publishing House.

Ma'rifat, Muḥammad-Hādī. (1418 AH). *Ṣiyānat al-Qur'an Min al-Taḥrīf*. Qom: Jāmi'eh-yi Mudarrisīn.

Ma'rifat, Muḥammad-Hādī. (2002). *Shubuhāt va Rudūd Ḥawl al-Qur'an al-Karīm*. Qom: Mu'assasah al-Tamhīd.

Mu'arriḑī va Naqd-i Dā'irat al-Ma'arif-i Qur'an; Leiden, *Qabasāt Journal*, Research Institute for Islamic Culture and Thought.

Zamani, Muhammad-Hasan. (1385 SH). *Mustashriqān va Qur'an*, 6th edition. Qom: Nashr-i Būstān-i Kitāb.